

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Wetenschappelijk onderzoek naar macht en afhankelijkheid: Een terreinverkenning

Dagevos, J.C.

Citation

Dagevos, J. C. (1993). Wetenschappelijk onderzoek naar macht en afhankelijkheid: Een terreinverkenning. *Acta Politica*, 28: 1993(2), 179-210. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3450103>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3450103>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Literatuur

Wetenschappelijk onderzoek naar macht en afhankelijkheid: Een terreinverkenning

J.C. Dagevos

1. Inleiding

Macht en afhankelijkheid zijn veel gebruikte begrippen in sociaal-wetenschappelijke literatuur. Met name in academische disciplines als de politologie, de sociologie en in de leer der internationale betrekkingen zijn ze veelvuldig aan te treffen en bestaat er een meer systematische aandacht voor het interpreteren van beide begrippen. Er kan dan ook gerust gesteld worden dat de termen macht en afhankelijkheid een prominente plaats innemen inzake het verhelderen en verklaren van intermenselijke dan wel internationale betrekkingen.

De bedoeling van dit artikel is na te gaan op welke wijze en in hoeverre bepaalde ontwikkelingen in het denken over macht en afhankelijkheid hebben bijgedragen tot verrijking en verdieping van het inzicht in beide concepten. Door verkenning van het terrein van studies naar macht en afhankelijkheid wensen we ons een beeld te vormen van de betekenis die aan macht en afhankelijkheid is toegeschreven.

Als we beginnen met het maken van enkele algemene opmerkingen, dan is het in de eerste plaats opvallend dat macht en afhankelijkheid over het algemeen als universeel bruikbare begrippen worden beschouwd. In hoge mate geldt dit voor het machtsbegrip, hetgeen niet bevreemd is na de 'klassieke' ideeën over macht van Hans Morgenthau en Bertrand Russell in de jaren '30 en '40.¹ Het begrip macht wordt dan ook zeer frequent aangehouden in vakstudies uit diverse disciplines. Of het nu gaat over rassen, rangen en standen, de exploitatie van de slaaf, de horige of de arbeider, de opstand der horden die de tirannie verdrijve, over oorlog en vrede, over handel en samenwerking of over liefhebben of dood en verderf zaaien – kortom, hoe we ook met elkaar omgaan, macht komt op enigerlei wijze aan de orde. Consequentie hiervan is wel dat ten aanzien van macht zeer gemakkelijk een welhaast Babylonische spraakverwarring ontstaat. Het paradoxale feit doet zich voor dat de eensgezindheid over het belang van

macht in de sociale werkelijkheid geleid heeft tot een verscheidenheid aan benaderingen over de wijze waarop macht kan worden gezien en de context waarmee het begrip geassocieerd kan worden.² De eerstvolgende paragraaf zal dan ook ingeruimd worden om hierop nader in te gaan. We zullen ons daarbij concentreren op het geven van een korte uiteenzetting van wat de twee belangrijkste geschilpunten in de literatuur heten te zijn, namelijk de idee van macht als 'bezit' versus de 'relationele' opvatting van macht en macht in relatie tot 'conflicteuze' danwel 'harmonieuze' betrekkingen.

Een volgende algemene opmerking is dat de ontwikkeling van (wederzijdse) afhankelijkheid of interdependentie als modern wetenschappelijk concept ook is terug te voeren tot de jaren '30. De naam van Norbert Elias mag in dezen niet ongenoemd blijven. Opmerkelijk is dat onder meer naar aanleiding van zijn werk aanzetten tot een synthese van afhankelijkheid en macht gevonden kunnen worden. Zoals in latere paragrafen zal worden aangegeven dragen ook de intellectuele inspanningen van andere auteurs bij aan het formuleren van een dergelijke synthese. Men richt zich niet op macht of afhankelijkheid, maar, meer of minder expliciet, feitelijk op macht en afhankelijkheid. Dergelijke inspanningen blijken inderdaad een verrijking te zijn voor het vergroten van het inzicht in macht en afhankelijkheid en een onderstreping van het belang van beide concepten voor verregaand sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

2. Het verschijnsel macht onderzocht

Zonder dat het onze bedoeling is in het onderstaande een volledige intellectuele bibliografie te geven van machtsstudies, mag gesteld worden dat het mogelijk is in de literatuur waarin het concept macht het centrale onderzoeksthema is, een tweetal hoofdthema's te onderscheiden, te weten dat tussen de 'bezits-' en de 'relationele' aspecten van macht en tussen de benadrukking van de 'conflicteuze' versus de 'harmonieuze' facetten van macht. Op beide kwesties zal in het onderstaande nader, doch kort, worden ingegaan; beide onderwerpen zullen tevens relevant blijken te zijn voor het betoog in latere paragrafen.

Recentelijk constateerde David Baldwin dat een van de punten waarover fundamentele overeenstemming bestaat onder machtsanalytici betrekking heeft op de kwestie dat macht moet worden gesitueerd in een relatie tussen twee of meer actoren, en niet als *eigendom* van een of enkele van deze.³ Nu is het inderdaad zo dat veel auteurs de relationele kant kiezen. Door toedoen van invloedrijke auteurs als Harold Lasswell, Abraham Kap-

lan en Robert Dahl lijkt het pleit beslecht te worden in het voordeel van het 'relationele kamp'. In Kuhniaanse bewoordingen zouden we hier kunnen spreken van 'normale macht'.⁴ Veelal vindt men het nog wel nodig een enkele onderscheidende opmerking te plaatsen en te memoreren hoe inadequaat het is het machtsbegrip op te vatten als beschikkingsmacht.⁵

Ondanks het overwicht dat deze idee in de literatuur heeft, zijn er auteurs die nadrukkelijk stelling nemen tegen deze opvatting. Barry Barnes en Peter Morriss bij voorbeeld benaderen macht vanuit een meer filosofische invalshoek en breken een lans voor de benaderingswijze die uitgaat van macht als bezit. Luid en duidelijk en met een venijnige ondertoon bespreken beiden de produkten van hun tegenhangers. Barnes becommentarieert enkele machtsdefinities van onder andere Max Weber en Robert Dahl als volgt: 'the definitions offer no insight whatsoever concerning the nature of power or its basis, and their wide acceptance testifies to an equally wide lack of curiosity concerning these questions. (...) It is a considerable feat of virtuosity to have defined power without saying anything at all concerning what power is.'⁶ Morriss opent op zijn beurt met: 'we usually talk more sense in the pub than in the seminar: those who have spent longest puzzling over the meaning of the term [power] seem to make least sense of it in their writings.'⁷

Barnes en Morriss proberen weer enig leven te geven aan de opvatting van macht opgevat als capaciteit. Het is dan ook weinig verwonderlijk dat beide auteurs de aandacht vestigen op de betekenis van macht die uitdrukking geeft aan het (in eigendom) hebben daarvan. Deze ligt ook besloten in alledaagse uitingen als bij voorbeeld: 'machthebber', 'aan de macht komen', 'macht verliezen' of 'machtscentra'. We kunnen ook denken aan symbolen van macht zoals een troon of kroon, uniformen (al dan niet met strepen en medailles), of 'CD' op de kentekenplaat van een auto. Wanneer er aansluiting wordt gezocht bij dergelijke betekenissen, is het te begrijpen dat macht wordt opgevat als een concept dat refereert aan een vermogen, bevoegdheid of onderscheidende eigenschap. Macht heb je en je kunt daarover beschikken, zonder dat het daarmee gegoten zou moeten worden in termen van macht over iemand uitoefenen, aldus Morriss. Barnes' opvattingen ten aanzien van macht tenderen naar het Baconiaanse gezegde 'kennis is macht'. Hij stelt dat macht, net als kennis, een algemeen goed is, gedistribueerd over een samenleving als geheel.

Ondanks de vlamme betoogtrant aan het begin van hun studies, gaat het werk van Barnes en Morriss toch enigszins als een nachtkaaars uit en blijft macht in het halfduister. Hun ideeën omtrent macht blijven, om het met de woorden van Barnes zelf te zeggen, 'embryonic and undeveloped'. Memorabel is echter hun kritiek op de relationisten door macht in verband te

brengen met kennis en de stellingname te verdedigen dat ieder individu macht heeft en dat macht daarmee is te beschouwen als een potentieel.

Voor de relationisten echter staat dit laatste gelijk aan vloeken in de kerk. Volgens hen kan er over het bezitten van macht niet gesproken worden zonder de aanwezigheid van een machtssubject waarover die macht wordt uitgeoefend:

How can one tell, after all, whether or not an actor is powerful unless some sequence of events, competently observed, attests to his power? If these events take place, then the power of the actor is not 'potential' but actual. If these events do not occur then what grounds have we to suppose that the actor is powerful? There appear to be no scientific grounds for such a supposition.⁸

De uitspraak 'A heeft macht' wordt onzinnig gevonden: 'statements about (...) power are meaningless without a dependent variable, the first step in any power study must be to answer the question 'Power over what?''⁹ Jack Nagel verwoordt hier de mening van de onderzoekers die stellen dat macht niet in abstracto gedefinieerd moet worden, maar in verband gebracht met de context, de sociale relaties, waarin macht tot uitdrukking komt. Kortom, machtsuitoefening is invloed. Na Lasswell en Kaplan is het vooral Dahl die van grote invloed is geweest op de verspreiding van deze zienswijze.

Dahls bekende intuïtieve idee van macht luidt: 'A has power over B to the extent that he can get B to do something that B would not otherwise do.'¹⁰ Voorts roept hij op in te stemmen met het beginsel dat macht een relatie is tussen mensen door centraal te stellen dat A's macht blijkt uit de mate van *beïnvloeding* van B's gedrag.¹¹ Is er geen sprake van invloed, dan ook niet van macht. In navolging van Lasswell en Kaplan wijst ook Dahl op het belang van 'scope' en 'domein' door te stellen dat uitspraken over macht die geen aandacht hebben voor de vragen met betrekking tot wat en over wie macht wordt uitgeoefend, zinloos zijn.¹² In zijn kielzog hebben auteurs als Harsanyi, Baldwin en Nagel zich dit ter harte genomen. Nagel: 'an adequate description of a power situation at a specific time must refer to (a) the extension or domain of power of each actor (that is, the set of persons over whom he has power); (b) the range or scope of power (the response of B which A can influence)'.¹³ Heeft 'domein' betrekking op de macht van de een over de ander(en), met 'scope' impliceert men dat een actor die relatief machtig is op een bepaald terrein, op een ander vlak relatief zwak kan zijn. Hiermee wendt men zich af van de idee dat macht een algemeen geaccepteerde en liquide ruilsleutel is, zoals door Talcott Parsons is beweerd toen hij macht met geld vergeleek.¹⁴

Met name Roderick Martin en Baldwin¹⁵ hebben op deze analogie de nodige kritiek geuit. Baldwin bepleit dat macht niet *en bloc* of vanuit één

universeel verwisselbare machtsbron beschouwd dient te worden. De convertibiliteit van machtsbronnen is afhankelijk van de bijzondere omstandigheden van een bepaald moment, deze bepalen of B, door toedoen van A, iets doet wat B anders niet gedaan zou hebben, zo stelt Baldwin in Dahliaanse bewoordingen. Door het benadrukken van de context levert Baldwin niet alleen kritiek op Parsons' voorstelling van zaken, maar ook op het realisme, dat er wel vaker van wordt beschuldigd te verdedigen dat de militaire kracht van een staat als het criterium voor het bepalen van machtsposities kan gelden. Baldwin keurt ook een dergelijke opvatting af: 'It is time to recognize that the notion of a single overall international power structure unrelated to any particular issue-area is based on a concept of power that is virtually meaningless.'¹⁶ Gelijk aan Keohane en Nye pleit Baldwin voor de nodige behoedzaamheid, omdat, in de woorden van de eerstgenoemden: 'the resources that produce power capabilities have become more complex.'¹⁷

Hoewel ook Baldwins uitgangspunt is dat het bestuderen van macht het identificeren van een effect is en blijft, onderstreept deze auteur tevens dat er ook aandacht dient te zijn voor de (potentiële) bronnen van macht, hetgeen in de richting wijst van macht als 'bezit'. De twee interpretaties van macht worden gekoppeld als hij beweert dat tussen een bepaalde bron en een bepaald effect ofwel een bepaalde invloed, niet automatisch een is-gelijk teken is te plaatsen. Invloed ofwel effect is daarmee niet het enige en finale object van machtsonderzoek. Naast deze 'manifeste macht' moeten ook bezitsaspecten van macht ('latente macht') worden geïncorporeerd. In de woorden van Geoffrey Debnam:

Whether the 'essential nature' of power is that it is a potential, capacity, resource, ability or behaviour is a question that is (...) regarded as beside the point. Power analysis is dependent on the identification of 'effect', or 'outcome'. It is not possible to study power independently of such a notion. Once an outcome has been identified, data concerning potentiality (resources) and realisation (process) are equally valid in its analysis.¹⁸

Dus ook wanneer de grondslag waarop de redeneringen over macht berusten de relationele facetten van macht zijn, moet er (impliciet) worden vastgehouden aan de latente betekenis van macht. Dennis Wrong haalt met instemming een opmerking van Robert Bierstedt aan waarin deze stelt dat het misschien redundant lijkt dit te berde te brengen, maar dat macht altijd potentieel is.¹⁹ De opvatting dat macht gedefinieerd zou moeten worden in termen van een actor die de beschikking heeft over potentiële vermogens, wordt bijna een pleonasme. De richting die de bovengenoemde auteurs willen inslaan is duidelijk: macht dient concreet beschouwd te worden aan de hand van sociale relaties, *i.e.* machts- of krachtsverhoudingen.

Hier ligt dan ook het zwaartepunt. Men verliest daarbij niet uit het oog dat macht ook 'eigendom' is van de verschillende actoren, aangezien men stelt dat de bezitsaspecten in de machtsanalyse verdisconteerd zijn. De waarde van de latente macht wordt zichtbaar wanneer deze als eigenschap van sociale processen manifest wordt. Concluderend leidt dit tot de vaststelling dat er vrij brede instemming zal zijn met Niklas Luhmanns woorden waarin wordt gesteld: 'it [is] necessary for power theory to take account of two levels simultaneously; the (...) constitution of power as potential, and the structural and situational conditions for the exercise of power.'²⁰ Zoals verderop uit dit artikel zal blijken, staat deze constatering een integratie van macht en afhankelijkheid allerminst in de weg, integendeel.

De andere kwestie die prominent aanwezig is in de literatuur kan worden geïntroduceerd door Debnam te citeren. Hij brengt naar voren: 'One aspect of power which is certainly arguable is whether it applies only to situations of coercion and conflict where interests are harmed, or whether it can also be used to describe the force generated by co-operative effort in relation to a shared problem.'²¹

De weinig verheven associaties die macht bij menigeen oproept, worden ook verwoord door verscheidene onderzoekers. Klaus Knorr stelt bij voorbeeld in zijn *The Power of Nations*: 'power is relevant only when (...) relations are conflictive (...) only the exercise of coercive influence is regarded as power.'²² Nagel meent zelfs dat de meeste auteurs conflict als een noodzakelijke voorwaarde van macht karakteriseren. Dit moge enigszins bezijden de waarheid zijn, feit is dat de machtsdefinitie van Max Weber voor veel auteurs het aanknopingspunt is om de directe relatie tussen macht en conflict te accentueren en te verdedigen. Weber omschrijft macht als volgt: 'Macht bedeutet jede Chance, innerhalb einer sozialen Beziehung den eigenen Willen auch gegen Widerstreben durchzusetzen'.²³ Met name het *Widerstreben* in deze definitie vormt aanleiding het inherent conflictueuze karakter van machtsrelaties te onderstrepen. Het beschouwen van macht vanuit de idee dat het opzij zetten van oppositie de macht tekent en een intrinsiek ingrediënt van elke machtsrelatie is, maakt het voor de hand liggend dat macht synoniem wordt gesteld met dwang of het dreigen met strafexpedities. Mao's aforisme dat macht uit de loop van een geweer komt is hier passend. Macht lijkt dan vooral te horen in een wereld die ons doet denken aan de natuurstaat van Hobbes of de voorstelling die Schopenhauer ervan geeft – bepaald geen omgeving waar pais en vree de overhand hebben, maar veeleer sprake is van een verwoest Arcadië. Macht impliceert, kortweg, een (politieke) wereld waar geweld, hiërarchie en egoïsme sleutelwoorden zijn en waar voor elke winnaar ook een verliezer moet zijn. Machtsrelaties dan zijn 'zero-sum'-relaties.

Parsons daarentegen verzet zich tegen deze, wat hij noemt 'traditionele kijk' op macht, die alleen het label 'nul-som' aan machtsrelaties hangt. Op dit punt krijgt hij wel steun van Baldwin. Ook hij is de mening toegedaan dat macht niet eenzijdig in het licht van confrontatie, dwang dan wel het dreigen met negatieve sancties bezien moet worden. Anders gezegd, (het woord) macht wordt verbonden aan repressie, onderdrukking of '*Verelendung*', terwijl positieve sancties niet of nauwelijks worden opgemerkt, dan wel uit de analyse zijn verbannen. Baldwin betreurt dit en hij bepleit dat positieve sancties in het machtsconcept geïntegreerd worden.²⁴ Baldwin valt hiermee de assumptie aan dat conflict fundamenteel zou verschillen van harmonie. Hij vindt dat macht zonder samenwerking en ruil zonder conflict geen prototypes zijn van de alledaagse werkelijkheid, maar gevallen die zich vrij zeldzaam in de marges van het maatschappelijk leven aandienen. Hij meent dan ook dat het hier veeleer om sociale relaties gaat waarin zowel negatieve als positieve krachten een rol spelen.

Afgezien van het feit dat Baldwin een problematiek aansnijdt die inderdaad serieus genomen dient te worden wanneer we het sociale leven op meer realistische en fundamentele wijze willen begrijpen (zie paragraaf 6), benadrukt hij dat macht niet primair of uitsluitend als negatief moet worden gezien maar dat tevens het positieve ofwel het ruilelement ervan onderkend en in onderzoek betrokken moet worden. In dezen sluit hij nauw aan bij de wijze waarop sociale ruil-theoretici machtsrelaties behandelen. De complicatie dat macht zowel een factor is in vijandige en vriendschappelijke betrekkingen heeft aanleiding gegeven de studie van macht(srelaties) enigszins 'abstracter' op te zetten.²⁵ Een aardige illustratie hiervan, die tevens direct betrekking heeft op het tweede thema van deze paragraaf, is de tekst en uitleg die Baldwin geeft bij de kosten die gepaard gaan met positieve en negatieve sancties. We kunnen daar deze paragraaf mee besluiten.

Uit het voorgaande is bekend dat Baldwin een pleitbezorger is voor analyse van machtsrelaties op basis van positieve sancties. Met een verwijzing naar Thomas Schelling stelt Baldwin dat de kosten van dreiging en de kosten van beloning asymmetrisch gerelateerd zijn aan de waarschijnlijkheid van succes. Hij presenteert het volgende syllogisme: hoe groter de dreiging, des te waarschijnlijker de kans op succes en des te geringer de waarschijnlijkheid dat de dreiging uitgevoerd behoeft te worden. Ergo, sterke dreiging is goedkoop. Anderzijds geldt dat hoe groter de belofte is, des te groter de waarschijnlijkheid van slagen is en evenredig daarmee de kans dat de belofte moet worden waargemaakt. Hieruit vloeit voort dat het doen van grote beloftes over het algemeen een dure affaire is. Kortom, dreiging kost vooral veel als ze faalt, terwijl belofte schuld maakt als ze slaagt. A bedreigt

B als A verwacht dat B niet mee zal werken. Weigert B inderdaad aan de verwachtingen van A te voldoen dan zal A, wil hij zijn geloofwaardigheid en prestige niet verliezen, de daad bij het woord moeten voegen en represailles nemen. Mocht B echter wèl meewerken, dan kan A de uitvoering van hetgeen waarmee gedreigd is achterwege laten en heeft hij succes gehad. Met positieve sancties is het omgekeerde aan de orde. Is B niet van plan te zwichten voor de beloning die A hem biedt, dan kan een respons van A achterwege blijven (we nemen hier even aan dat A zijn bod niet verhoogt). Schikt B zich, dan zal A over de brug moeten komen en B doen toekomen wat hem in het vooruitzicht is gesteld. Na de rol van positieve sancties te benadrukken, formuleert Baldwin de hypothese dat het inzetten van beloftes en beloning door actor A zal toenemen wanneer zijn vooruitzichten op succes van BX gering zijn. Vervolgens poneert Baldwin de stelling dat in gevallen waar X 'goed' is voor B – waarmee de waarschijnlijkheid dat BX gerealiseerd wordt, groter is – de kans toeneemt dat A dreiging als middel ter hand zal nemen.²⁶

Omdat het ons hier niet alleen te doen is om de inhoud van de redentatie, maar ook om aan te geven in welke vorm men machtsrelaties wel is gaan behandelen, volgt slechts een enkele toevoeging aan het bovenstaande. Ten eerste: het is niet vanzelfsprekend dat B onder de indruk is van A's beloften of dreigingen. Afhankelijk van B's (relatieve) machtspositie zal A voor hem van meer of minder groot belang zijn. Is A bij voorbeeld niet bij machte B (voldoende) te interesseren voor hetgeen hij te bieden heeft, dan is de kans nadrukkelijk aanwezig dat A (ten einde raad) zijn toevlucht tot geweld neemt en op deze wijze poogt zijn verlangens ten aanzien van B kracht bij te zetten. Ten tweede: het onder druk zetten van B door A als het positieve sancties betreft van A tegenover B, zoals Baldwin voorstelt, is minder ongevaarlijk dan het schijnt. Met name in minder transparante omstandigheden kan B gemakkelijk over het hoofd zien dat A 'het goede' met hem voor heeft en/of kan A onvoldoende doorzien wat B afkeurenswaardig danwel interessant vindt. Vooral in situaties waarin het actoren in hoge mate ontbreekt aan informatie over elkaars percepties, verwachtingen en mogelijkheden ligt het gevaar op de loer dat het dreigen ter wille van 'de goede zaak' een tegenovergesteld effect sorteert.

3. Bijdragen tot het verbinden van macht en afhankelijkheid

In tegenstelling tot auteurs die zich hebben toegelegd op het beschrijven van internationale (inter)dependentie relaties, zal in deze paragraaf het werk

van die onderzoekers aan de orde komen die meer nadrukkelijk dan de eerstgenoemden hebben bijgedragen aan het creëren van mogelijkheden om macht en afhankelijkheid met elkaar in verband te brengen.

Over de eerstgenoemden echter toch nog een enkel woord. Hoewel we op het eerste oog zouden denken dat afhankelijkheidstheoretici of *dependentistas* zich zouden hebben gericht op het theoretiseren over afhankelijkheid, blijkt dit geenszins het geval. Het afhankelijkheidsbegrip wordt niet nader uitgewerkt en gespecificeerd, maar afhankelijkheid blijkt bij nader inzien te fungeren als een overkoepelende term ('een label') voor een aanzienlijke hoeveelheid literatuur waarin een (kritische) analyse wordt gemaakt van de economische en historische (onder)ontwikkeling van met name Latijnsamerikaanse landen. Over afhankelijkheid zelve kan weinig meer worden geleerd dan dat de term geassocieerd wordt met uitbuiting, dominantie, 'nul-som' relaties, ofwel dat afhankelijkheid 'niet meer is dan een eufemisme voor onderdrukking, vervreemding en imperialistisch en kapitalistisch racisme'.²⁷ Minder radicaal dan Andre Gunder Frank is een ander kopstuk van de *dependencia*-theorie, Fernando Enrique Cardoso, die bepleitte dat afhankelijkheid samen kon gaan met ontwikkeling.²⁸ Omdat we op deze plaats niet in verdere details willen treden volstaan we met de slotsom dat de afhankelijkheidstheorie niet veel heeft uit te staan met afhankelijkheid noch theorie – twee onderwerpen waarin wij wèl geïnteresseerd zijn.

In minder sterke mate geldt dit ook voor het werk van auteurs die zich hebben gericht op internationale interdependentie. Met betrekking tot de literatuur die op dit terrein is verschenen, kan worden ingestemd met Kal Holsti's opmerking dat: 'The major preoccupation of scholars has not been to develop a theory of interdependence, but rather to describe the extent of interdependence.' Dit laatste resulteert erin dat de opmerking dat de wereld onderhevig is aan groeiende interdependentie zo veelvuldig weerklinkt dat Holsti het niet ten onrechte als een van de meest prominent aanwezige clichés betitelt.²⁹ Voor het betoog in dit artikel is de literatuur die betrekking heeft op interdependentie in internationaal perspectief voornamelijk in tweeërlei opzicht interessant. In de eerste plaats vanwege het feit dat er gedebatteerd wordt over eenzelfde problematiek als in de voorgaande paragraaf ook aan de orde is geweest ten aanzien van macht: namelijk of (toenemende) interdependentie gezien moet worden in het teken van (wereld)vrede of juist in het licht van vergroting van de kans op conflicten, zoals gesteld wordt door auteurs als Kenneth Waltz en Andrew Scott. Gelijk aan hetgeen werd gesteld bij de discussie over interdependentie in relatie tot macht stellen ook hier verschillende onderzoekers dat interdependentie van belang is voor de verklaring van vrede en conflict. Oran Young als-

mede Robert Keohane en Joseph Nye behoren tot hen. Met het noemen van de laatste twee namen komen we direct bij het tweede punt dat aangestipt dient te worden. Hoewel de ideaaltypische conceptie van 'complexe interdependentie', zoals geïntroduceerd door Keohane en Nye in hun *Power and Interdependence* eerst en vooral de bedoeling had te ageren tegen het gedachtengoed van het realisme, hebben ze er tevens op gewezen dat macht en afhankelijkheid nauw samenhangen.³⁰ Dit nu is het onderwerp waarvoor plaats ingeruimd zal worden in het vervolg van deze en de volgende paragraaf.

We vervolgen ons betoog dan met stil te staan bij studies waarin macht in verband wordt gebracht met de behoeften en de mogelijkheden die de ander heeft. Uit de eerste studie die we hieronder zullen behandelen, valt op te maken dat dit laatste met afhankelijkheid betiteld wordt. Hoewel deze idee in het werk van andere auteurs niet altijd wordt overgenomen, laat staan verder wordt ontwikkeld, kan ze desalniettemin gezien worden in het licht van de gedachte dat macht en afhankelijkheid met elkaar verbonden dienen te worden.

In 'Power-Dependence Relations', een kort maar invloedrijk artikel uit 1962, koppelt Richard Emerson afhankelijkheid aan macht. Hij koppelt macht aan afhankelijkheid door met nadruk te poneren dat de macht van de één impliciet berust op de afhankelijkheid van de ander(en). Ten aanzien van macht hanteert Emerson een Weberiaanse omschrijving: de macht van actor A over actor B wordt bepaald door het overwinnen van A van de weerstand die door B geboden wordt. Afhankelijkheid wordt direct bepaald door het willen hebben (*motivational interest*) van wat de ander te bieden heeft en de mogelijkheden datgene elders te verkrijgen (dat wil zeggen: alternatieven).³¹ Dit brengt Emerson ertoe te stellen dat de macht van de een gebaseerd is op de afhankelijkheid van de ander en dat wanneer de macht van A over B (P_{ab}) gelijk is aan de afhankelijkheid van B van A (D_{ba}), er een relatie is op basis van reciprociteit ($P_{ab} = D_{ba}$ en $P_{ba} = D_{ab}$). Beide partijen zijn 'gelijk', de verhouding is in evenwicht. Onevenwichtige relaties tussen A en B betekenen dat een van de twee (laten we zeggen A) een grotere macht over de ander (B) heeft en daarmee minder afhankelijk is. Om zo'n onbalans weer in evenwicht te brengen, zal of de afhankelijkheid van A ten opzichte van B vergroot, of de afhankelijkheid van B ten opzichte van A verkleind moeten worden. Voor het herstellen van het evenwicht houdt Emerson ons een viertal strategieën (*balancing operations*) voor. Deze komen erop neer dat (i) B de wens zijn behoeften door middel van A te bevredigen, reduceert (D_{ba} en P_{ab} worden kleiner); (ii) B andere wegen zoekt om zijn behoeften te bevredigen (bij voorbeeld via C); (iii) A's voorkeur voor wat B te bieden heeft, vergroot wordt; en (iv) het A

moeilijker gemaakt kan worden alternatieve paden in te slaan om zijn doeleinden te bereiken wanneer B met anderen (C en/of D etc.) een pact sluit.

Emerson geeft in zijn artikel blijk gevoel te hebben voor het dynamische karakter van machts- en afhankelijkheidsrelaties. Hij geeft aan dat actoren op gelijke voet kunnen staan en ook dat verschillen kunnen optreden waarbij de machthebber de grenzen moet aftasten om uit te vinden hoever hij kan gaan tegenover het machtssubject zonder dat dit zal trachten te 'ontsnappen' en de machthebber daarmee van zijn macht over hem zal beroven. Ook valt uit deze 'simple theory of power' af te leiden – overigens zonder dat Emerson dat doet³² – dat machthebber A in principe dezelfde strategieën kan volgen als die welke zojuist voor B zijn uiteengezet en dat het omgekeerde gebeurt voor wat de derde en vierde methode betreft. Dat betekent dat A ook initiatieven kan ontplooien ten einde zijn macht over B te vergroten en dat B dus afhankelijker van A wordt. Ook kan het zo zijn dat A met C en/of D voor hem gunstiger relaties aan kan gaan, dat B A niets meer te bieden heeft en dat B door A aan zijn lot wordt overgelaten. Kortom, machts- en afhankelijkheidsrelaties tussen een tweetal actoren bestrijken een veld waarin beide er beter van kunnen worden, waarin één het onderspit delft of waarbij beiden er slechter van worden als ze er niet in slagen gunstiger condities te bereiken via andere actoren. Ze zijn in het laatste geval, zoals we dat noemen, tot elkaar veroordeeld.

De idee dat 'power resides implicitly in the other's dependency', ofwel dat de macht van de ene actor alleen via de afhankelijkheid van de ander verkregen en benoemd kan worden, heeft tot gevolg dat Emerson zich eerst en vooral concentreert op het bepalen van afhankelijkheid. Emerson poneert dat waarde en alternatieven beschouwd moeten worden als indicatoren van afhankelijkheid.³³ De afhankelijkheid van bij voorbeeld actor B ten opzichte van A neemt toe – en omdat de macht van A gefundeerd is op de afhankelijkheid van B wordt daardoor A's macht groter – zodra en in de mate dat A de ander, B, van iets kan voorzien dat A bezit en B waardeert en B dit minder gemakkelijk of in het geheel niet elders kan bemachtigen.

Het is opvallend dat ook andere auteurs deze thema's naar voren brengen. Zoals we dadelijk zullen zien komen 'alternatieven' aan de orde in het werk van Blau alsmede in dat van Thibaut en Kelley. De gedachte dat macht voortkomt uit de 'waarde' die de ander toekent aan hetgeen iemand in zijn bezit heeft, vinden we terug bij George Homans en James Coleman. In tegenstelling tot Emerson schenken beiden echter geen of weinig expliciet aandacht aan een uitwerking van het begrip afhankelijkheid. Homans brengt alleen naar voren dat de macht van de een is gebaseerd op het feit dat hij de ander kan voorzien van datgene wat diegene waardevol acht.

Wanneer de 'beloningsmogelijkheden' van de ene actor groter zijn dan die van de ander ten opzichte van de een, dan heeft de laatstgenoemde meer macht, aldus Homans.³⁴ Coleman beziet in zijn volumineuze *Foundations of Social Theory* de macht van de één ook in relatie tot de waarde die anderen toekennen aan hetgeen de eerstgenoemde bezit. Daartoe stelt Coleman: 'one can link together four concepts: interest and control, both of which specify the relation between an actor and a resource; and power and value, which characterize actors and resources in relation to the system of action as a whole.'³⁵ De macht van een actor is gebaseerd op zijn gewaardeerde eigendommen ('resources or events'). De waarde wordt bepaald door de interesse van de ander(en) deze te verkrijgen. De macht van een actor, r_i , is dan de som van de waarden, v_j , voor datgene wat hij bezit, c_{ij} : $r_i = \sum c_{ij} v_j$.³⁶ Waarde is hiermee van centraal belang voor de macht van actoren en is het 'cement' van het sociale verkeer. De macht van de actor komt daarmee voort uit wat hij bezit of controleert en de belangstelling die bij ander(en) bestaat voor zijn eigendommen omdat die de waarde ervan genereert: 'In general, control of any resource in which other actors are interested constitutes power, and the strength of the interests is a measure of the value of the resources and thus of the power of the actor (or actors) who control it.'³⁷ Actoren interacteren en verkrijgen macht doordat er bij de een belangstelling bestaat voor het verkrijgen van hetgeen de ander bezit en vice versa. Opmerkelijk genoeg staat Coleman nauwelijks stil bij het begrip afhankelijkheid, noch maakt hij er gebruik van.³⁸

Een van de auteurs die zich onmiddellijk hebben laten inspireren door het artikel van Emerson, is Peter Blau.³⁹ Blau brengt naar voren dat het bewerkstelligen van reciprociteitsrelaties andere relaties uit evenwicht zal brengen. Deze ongelijke of eenzijdige verhoudingen hebben betrekking op macht, aldus Blau, voor wie gelijkheid en wederzijdse afhankelijkheid een gebrek aan macht indiceren. Hij stelt dan ook dat het ontbreken van de vier door Emerson aangedragen strategieën, die het evenwicht tussen actoren in een relatie van macht en afhankelijkheid herstellen, een voorwaarde is voor het bestaan van een machtsverhouding. Wanneer een van de actoren in staat is deze mogelijkheden uit te sluiten, is er sprake van een machtsverhouding tussen actoren, zo betoogt Blau.

Evenals andere onderzoekers richt ook Blau zijn aandacht op 'alternatieven'. De macht van de ene actor over de ander wordt volledig bepaald door (het gebrek aan) alternatieven die er voor de betrokken actoren buiten de relatie zijn. Hoe minder aantrekkelijke 'vluchtwegen' (de term is van Martin) er beschikbaar zijn, hoe afhankelijker men is: 'The degree of dependence of individuals on a person who supplies valued services is a function of the difference between their value and that of the second-best alterna-

tive open to him.'⁴⁰ Wanneer B geen mogelijkheden bezit zich van A los te maken omdat er geen gunstiger alternatieven (bereikbaar) zijn voor de gewaardeerde zaken die B via A kan bemachtigen, dan heeft A macht over B. Machtsrelaties gaan volgens Blau dus per definitie gepaard met asymmetrische afhankelijkheidsverhoudingen, i.e. ongelijk verdeelde (ontsnappings)mogelijkheden.

Met name in paragraaf 5 zullen we stilstaan bij de beperkingen van de gedachten waarin een actor met macht als 'onafhankelijke' wordt voorgesteld en verkondigd wordt dat actoren hun afhankelijkheden te allen tijde als negatief ervaren. Maar ook besteden we aan het eerste onder meer aandacht wanneer in de volgende paragraaf het werk van Alfred Kuhn centraal zal staan.

4. Kort over Kuhn

Het werk van Alfred Kuhn is systeem-theoretisch van opzet en synthetiserend van aard, 'streng' geconstrueerd en interdisciplinair van karakter. Wat begon met *The Study of Society* uit 1963, een boek dat Kuhn zelf als een experiment karakteriseerde, mondde elf jaar later uit in *The Logic of Social Systems*. Een jaar later verscheen een meer populaire en voor het onderwijs bestemde versie van dit boek onder de titel *Unified Social Science* en tenslotte kwam vlak voor zijn overlijden in 1981 een vervolg op zijn 'hoofdwerk' uit 1974 gereed: *The Logic of Organization*.⁴¹

Ondanks (of als we meer cynisch wensen te zijn: dankzij) de zojuist genoemde kenmerken van Kuhns werk, geniet zijn oeuvre veel minder bekendheid dan het werk van sociaal-wetenschappers als Emerson, Homans, Blau en Coleman. In het voorwoord van *The Logic of Social Systems* doet Kuhns vriend Boulding een voorspelling die vooralsnog niet is uitgekomen: 'I think this is a work which will have influence for many years to come.' Even daarna merkt Boulding echter ook op: 'I am sure it will be resisted and perhaps neglected by social scientists who are all too snug within the niches of their own disciplines.'⁴² Deze gedachte is realistischer gebleken.⁴³

Nu hebben ook wij niet de illusie dat we deze 'ontkenning' van het werk van Kuhn hier volledig ongedaan kunnen maken, al was het alleen al omdat we slechts hier en daar een greep kunnen doen uit de vier vuistdikke boeken waarin zijn ideeën en concepties zijn neergelegd. We zullen ons concentreren op datgene wat Kuhn te berde brengt aangaande sociale interactie. Dan namelijk is er in zijn werk een belangrijke aanzet te onderkennen die bijdraagt aan het doorzien van de noodzakelijkheid van een integratie van macht en afhankelijkheid.

Interactie kan volgens Kuhn op analytische wijze worden opgesplitst in communicatie (= het overbrengen van boodschappen) en transactie (= de overdracht van positief gewaardeerde goederen, diensten, etc., kortweg: *goods*, in de meest brede zin van het woord). In onze bespreking zullen we vooral aandacht hebben voor het laatste: de interactie tussen de actoren (Kuhn spreekt over partijen) A en B, bestudeerd aan de hand van het 'verruilen' van gewaardeerde goederen. We volgen voor een moment Kuhns redenering: A bezit X en actor B heeft Y. Wanneer A besluit goed Y te willen verkrijgen, zal hij daar een hoeveelheid X voor op moeten geven die A zal dienen aan te bieden aan B in ruil voor het verkrijgen van Y. B zal Y dan moeten willen opgeven ten behoeve van X. AX symboliseert de behoefte van A om X te behouden en er dus niet mee te 'handelen'. AX heeft dus betrekking op de kosten die A moet maken (= X leveren aan B) om aan Y te komen. AY geeft aan in hoeverre A goed Y wil bemachtigen. Anders gezegd, wat A's 'kosten' zijn als hij Y niet heeft. BX is dan automatisch B's verlangen X te verkrijgen en BY zijn behoefte Y voor zichzelf te houden. Met deze vier eenheden kan de *effective preference* (EP) van A en B worden opgesteld. EP staat voor de maximale hoeveelheid X (Y) die A (B) kan ('*effective*') en wil ('*preference*') geven voor Y (X) in vergelijking tot het behouden van X (Y). A's EP is dus de netto voorkeur of behoefte van A voor Y en B's EP is dan eenvoudig B's netto verlangen naar X. Dus:

$$A's EP.Y = AY - AX, \quad B's EP.X = BX - BY$$

Vervolgens is het zo dat naarmate de EP 'langer' is (zie onderstaande diagrammen), de actor ook machtiger is. De macht van een actor varieert gelijkmatig met de 'lengte' van zijn EP, hetgeen aanstonds duidelijk zal worden gemaakt. Onmiddellijk relevant nu is dat Kuhn een scherp onderscheid maakt tussen macht en wat hij 'onderhandelingsmacht' noemt. Het eerste is het vermogen een gewaardeerd goed te verkrijgen van de ander(en), ongeacht of dit onder goede danwel ongunstige condities wordt verwezenlijkt. In tegenstelling tot deze omschrijving van macht (Kuhn: (*plain*) *power*, ofwel P) zijn de (on)gunstige voorwaarden waaronder de transactie geschiedt in de definitie van *bargaining power* (BP) cruciaal. BP is het vermogen een goed te bemachtigen onder gunstige voorwaarden, dat wil zeggen door relatief weinig te geven voor hetgeen verkregen wordt.⁴⁴

Terugkerend naar de opmerking dat de EP zich gelijkmatig verhoudt tot P kan als volgt worden gesteld: hoe meer een actor (A bij voorbeeld) iets (X) kan en wil opgeven voor iets (Y) van de ander (B) dat hij verlangt of behoeft, des te groter de kans dat A het ook zal kunnen verkrijgen (= $P_A >$),⁴⁵ maar tegelijkertijd dat hij veelal ook zal moeten 'betalen voor zijn gre-

tigheid' (= $BP_A <$). De behoefte om dingen (voor elkaar) te krijgen heeft dus een tweezijdig effect. Om dit te verduidelijken begint Kuhn met de constatering dat de EP's van A en B elkaar (tenminste op één punt) dienen te overlappen (zie diagram IV hieronder) wil er überhaupt sprake zijn van transactie. Wanneer aan deze voorwaarde wordt voldaan, zal A voldoende macht bezitten om goed Y te kunnen verkrijgen en zal B's macht (= P_B) toereikend zijn om goed X te verwerven. De BP's van A en B variëren echter omgekeerd evenredig met hun eigen EP en evenredig met die van de ander. De P van A en B neemt evenredig toe en af met de EP-'lengte' van de wederpartij. P_A en BP_A verbeteren dus met een grotere behoefte van B om X te verwerven (= B's EP.X). Evenzo stijgen ook P_B en BP_B met A's EP.Y, wat hetzelfde is als te zeggen dat B eenvoudiger en onder betere voorwaarden (voor B) X zal weten te bemachtigen omdat B zal kunnen voldoen aan datgene (Y) wat A (vurig) verlangt. In Weberiaanse bewoordingen kunnen we dit ook omschrijven als: A's weerstand om X aan B te overhandigen zal laag zijn als A's EP.Y 'lang' is.

De bovenstaande constatering wijzen op een interessante redenering: wat Kuhn feitelijk doet – al brengt hij het niet als zodanig onder woorden – is wijzen op de verbondenheid van actoren die met elkaar bij een interactie zijn betrokken.

Uit de gegevens die Kuhn ons met bovenstaande schematisering heeft verstrekt kunnen we opmaken dat een 'verlenging' van A's EP.Y een toename van A's P betekent en een afname van diens BP. Voor B geldt hetzelfde. Omdat A's EP.Y = AY - AX volgt daaruit dat een verlenging van de EP van A in belangrijke mate afhankelijk is van AY en dat het element BX met betrekking tot B's EP een eminente rol speelt. AY en BX zijn zeggend de 'positieve' elementen voor de macht van B respectievelijk A in de EP van A respectievelijk B. Kuhn stelt dan dat AY en BX te beschouwen zijn als de elementen die wijzen op de afhankelijkheid van de ene actor van de andere. Het 'afhankelijkheidselement' wordt niet uitgelegd in relatie tot de macht van de actor *zelf*, maar in verband gebracht met de macht van de *ander*. Dit stemt overeen met de visie van auteurs als Emerson en Keohane en Nye die afhankelijkheid als bron van macht aanwijzen, om op deze wijze beide begrippen tot elkaar te brengen. De idee is dan dat macht verkregen wordt via de afhankelijkheid van de ander en dus ook als zodanig omschreven dient te worden. Men beziet macht in termen van *invloed*. De afhankelijkheid van de ander genereert de macht van de een. Doordat de ander afhankelijk is van de een is de laatstgenoemde machtig. Zonder afhankelijkte is er geen macht. In de benadering van macht als zijnde een invloedsrelatie staat macht voor de afhankelijkheid van de *ander*. Zonder dat Kuhn zich wenst te verwijderen van de gedachte dat de macht

van een actor in verband moet worden gebracht met de (afhankelijkheids)relatie van de ander met deze actor, neemt hij er desalniettemin enige afstand van door niet een machtsconceptie te hanteren waarin macht wordt beschouwd als invloed. Kuhn onderscheidt zijn P en BP-conceptie van invloed of daaraan verwante termen omdat: 'power ends at death, but influence may continue for centuries.'⁴⁶ Kuhn haalt vervolgens niet het verband tussen de eigen afhankelijkheden en de macht van diezelfde actor expliciet naar de voorgrond, terwijl toch ook diens EP een element van afhankelijkheid bezit. Want uit de redenatie vloeit immers voort dat: $A's EP > A \rightarrow E P_A > A \rightarrow E A Y >$ (hetgeen A's afhankelijkheid van BY aanduidt!). Kuhn laat dit impliciet, stelt niet onomwonden aan de orde dat een 'lange' EP ten teken van veel macht dan ook veel eigen afhankelijkheid in zal houden. Zonder dat hij deze consequentie aan de orde stelt en uitwerkt en daarmee een volledig ander standpunt zou gaan innemen dan collegae die macht zouden interpreteren als een functie van de EP van de ander, brengt Kuhn wel een nieuw idee onder de aandacht, namelijk dat de macht van een actor tevens een kwestie is van het eigen vermogen van een actor tot sociaal handelen⁴⁷ en waaruit we bijgevolg mogen concluderen dat de macht van bij voorbeeld A dus deels bepaald zal worden door B's EP of afhankelijkheid.

Hoewel afhankelijkheid nauwelijks als zodanig wordt aangeduid, speelt het begrip zoals zojuist is aangegeven een belangrijke rol in Kuhns theoretische bouwwerk. Dit wordt nogmaals bevestigd wanneer hij de verbondenheid van actoren die met elkaar interacteren benadrukt. Hieraan besteedt hij op expliciete en uitgebreide wijze aandacht. Kuhn wijst erop dat het bij transacties niet alleen gaat om de EP van één actor, maar om die van beiden. De EP van de één moet die van de ander overlappen, wil er sprake zijn van transactiemogelijkheden. Des te verder de EP van de ander zich 'uitstrekt', des te groter de BP (èn P) van de een. Dit resulteert erin dat een afname aan BP van A door EP-verlenging (ruimschoots) kan worden goedgemaakt wanneer A interacteert met een B wiens EP ook lang is uitgerekt (zie I hieronder). Dit omdat: $B's EP \cdot X = BX - BY$ en wanneer $BX >$ dan $B's EP \cdot X >$ en daarmee A's P en BP $>$. Om deze verbondenheid te illustreren maakt Kuhn gebruik van diagrammen zoals deze:

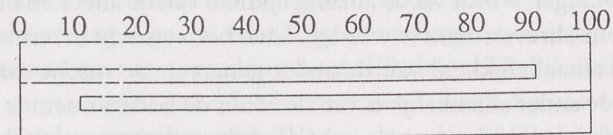

Diagram I

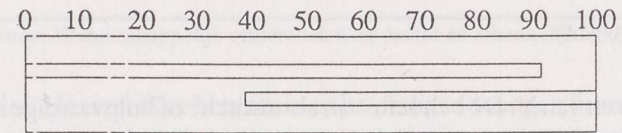

Diagram II

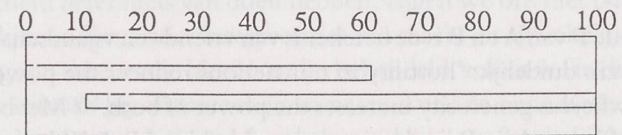

Diagram III

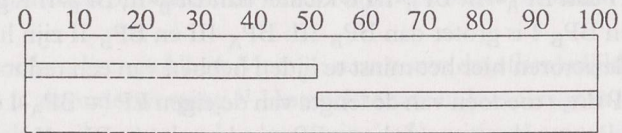

Diagram IV

De 'balken' staan voor de EP's van A (van links naar rechts) en van B (van rechts naar links). Voor een transactie is het dus nodig dat beide partijen iets hebben dat ze in meer of mindere mate genegen zijn op te geven voor iets wat de ander te bieden heeft. Datgene wat A (op)geeft (X) zijn de kosten van A en wat B hem levert (Y) zijn A's revenuen; zo ook bevredigt B zijn behoefte door X te verwerven ten koste van Y. Hoe langer de EP's van de betrokken actor zijn, des te groter is het overlappingsgebied waarin transactie mogelijk is. Kuhn stelt dat binnen deze 'zône', tussen de 'concessielimieten', zowel mogelijkheden van conflict als coöperatie liggen. De actoren kunnen elkaars transactie-voorwaarden verbeteren dan wel verslechteren. Kuhn onderscheidt een tweetal transactievormen, namelijk vijandige (*hostile transaction*) en vriendelijke transactie (*generous transaction*). Vijandige transactie kenmerkt zich door het feit dat A en/of B de EP 'terugtrekt' (zie II-IV in vergelijking tot I). Stel dat A hiertoe overgaat, dan weten we dat dit de volgende consequenties heeft: $P_A <$, $BP_A >$, $P_B <$ en $BP_B <$.⁴⁸ In dit geval overlapt de EP van A nog altijd die van B. Maar A kan nog een stap verder gaan en zijn EP zover intrekken dat er geen overlapping meer is met die van B. De mogelijkheden van B om X in bezit te krijgen worden nu niet gereduceerd, maar A heeft ze door zijn boycot genulificeerd. Ergo, B zal het dan inderdaad zonder X moeten stellen en A bijgevolg ook zonder Y. A kan en wil blijkbaar zijn AX zo hoog houden en AY zo laag dat B's EP zijn EP niet kan 'bereiken'. Er is geen transactie mogelijk.

Zoals te verwachten valt, geldt voor vriendelijke transactie het omgekeerde. De baten van A zijn nu (voor het merendeel) gelegen in het verstrekken van iets (X) aan B en niet (expliciet of onmiddellijk) gericht op het

verwerven van Y. De behoefte van altruïstische of hulpvaardige A om X te behouden wordt verlaagd en AY wordt (geforceerd) opgewaardeerd. Kortom, de EP van A zal lang zijn, wat tot gevolg heeft: $P_A >$, $BP_A <$, $P_B >$, $BP_B >$.

Voor de P van A en B is de betekenis van vriend- en vijandschap in Kuhnianse zin duidelijk: 'hostility in transactions reduces the power of both parties whereas generosity increases the power of both.'⁴⁹ Met betrekking tot de BP's van A en B ligt het iets ingewikkelder. Uit I-III kunnen we aflezen: BP_A -III is groter dan BP_A -II, BP_A -II is kleiner dan BP_A -I en BP_A -I is kleiner dan BP_A -III. BP_B -III is kleiner dan BP_B -II, BP_B -II is groter dan BP_B -I en BP_B -I is groter dan BP_B -III. BP_A -III en BP_B -II zijn het grootst omdat de actoren hier het minst te lijden hebben van een reductie van de eigen BP door toedoen van de lengte van de eigen EP (= BP_A -I en BP_B -I) danwel door toedoen van de korte EP van de ander (= BP_A -II en BP_B -III).

Tot slot van deze paragraaf werpen we nogmaals een blik op de bovenstaande diagrammen en zien dat het voor actor A gunstiger is een relatie te hebben met een B zoals in I of III dan met een B als in II en voor B geldt dat A-I (of A-II, welke dezelfde EP heeft als A-I) een betere partij vormt dan A-III. A-I en A-II worden door B dus geprefereerd boven A-III omdat hun beider EP's langer zijn, wat onmiddellijk betekent dat deze A's machtiger zijn dan A-III en maakt dat $P_B >$ en $BP_B >$. Wederom geldt voor A uiteraard hetzelfde: ook hij zal er de voorkeur aan geven met die B te interacteren die meer in plaats van minder macht heeft. Maar ditzelfde geldt ook weer voor actoren (andere A's of C bij voorbeeld) die weer machtiger zijn dan deze A; ook zij zullen weinig genegen zijn zaken te doen met minder machtigen maar veeleer diegenen opzoeken die machtig zijn omdat ook zij bevorderlijk zijn voor hun eigen P en BP. Kuhn stelt daarom: 'the powerful will deal mostly with the powerful.'⁵⁰ Immers, een minder machtige partner betekent dat zijn EP korter is wat tot gevolg heeft dat de eigen P en BP vermindert. Het is voor actoren dus moeilijk te handelen met 'sterkeren' en vaak niet rendabel zaken te doen met 'zwakkeren', wat als netto resultaat oplevert dat het in vele gevallen zo zal zijn dat het hoogst haalbare is transacties af te sluiten met actoren van hetzelfde 'niveau' als dat van henzelf. We zouden dit kunnen typeren met 'machtsmagnetisme'.

5. (On)macht en (on)afhankelijkheid

Hardnekkig zijn de denkbeelden waarin macht met dominantie wordt geassocieerd en afhankelijkheid met onderwerping, niet alleen in het dagelijks spraakgebruik, maar, zoals we hebben gezien, ook in wetenschappe-

lijke studies. Hoewel deze betekenissen bevredigend mogen functioneren omdat we dan tenminste kunnen denken dat we weten waarover we het hebben of omdat we daarmee aan kunnen geven dat we met macht en afhankelijkheid beter niets van doen hebben, zullen we ons niet blindstaren op dergelijke rudimentaire interpretaties van macht en afhankelijkheid. In navolging van auteurs die hiervóór zijn behandeld, zullen we in deze paragraaf ook stilstaan bij onderzoekers in wiens werk de benodigde nuancering aangebracht wordt tussen de relatie macht en onafhankelijkheid re verbanden aan het licht komen die bijdragen aan het scheppen van inzicht in mogelijkheden om macht en afhankelijkheid nader tot elkaar te brengen.

In *Dependence* brengt Albert Memmi naar voren dat afhankelijkheid niet hetzelfde is als onderwerping.⁵¹ Hoewel ze samen kunnen gaan, richt hij zich in belangrijke mate op het 'plezierige' of 'positieve' aspect dat ze op enigerlei wijze met zich mee kan brengen. Aangemoedigd door het exposé dat Memmi geeft onderstrepen we dat afhankelijkheid niet automatisch het tegenovergestelde van vrijheid is, niet per definitie een teken van onmacht, onwaardigheid of lijden. Afhankelijkheid betekent niet dat er altijd dwang mee gepaard gaat, noch dat de afhankelijke zich gekooïd voelt en zich zo snel mogelijk bevrijden wil. Echter, afhankelijkheid kent wel degelijk plezierige en noodzakelijke kanten. Het is een fundamenteel gegeven van en voor het menselijk bestaan dat anderen afhankelijk zijn van ons en wij afhankelijk zijn van hen.⁵² Mensen zijn nu eenmaal sociale wezens waarvoor het mensonterend is als ze verstoken blijven van contacten met en hulp van anderen. Zonder contact, hulp en bescherming kan de mens niet of nauwelijks (over)leven. Er worden sociale relaties aangeknoopt omdat er de verwachting is iets terug te krijgen wat niet eigenhandig bewerkstelligd kan worden. Anderen voorzien ons van (im)materiële zaken waarvan we weten of geloven dat we daarzonder niet een even waardevol, welvarend, gelukkig, etc. leven zouden kunnen leiden. Dat kan variëren van schoon water, groente en fruit, tot boeken, muziek, conversatie, liefde en sex, et cetera. Maar we kunnen bij voorbeeld ook denken aan de consequenties voor iemand die wordt losgerukt van zijn sociale banden en wordt opgesloten in een gevangenis, kostschool of isoleercel. De politieke vluchteling die uit zijn land wordt verbannen is een ander voorbeeld, zo goed als de werknemer die plotseling werkloos wordt. Kortom, opgeven van veel afhankelijkheidsrelaties doen we juist pas als we daartoe gedwongen worden, omdat we gehecht zijn, behoefte hebben aan iets of iemand. Het verbreken ervan levert dan onzekerheden, gebrek, een ontheemd gevoel, etc. op waarbij de tijd al dan niet alle wonden heelt al naar gelang men de voormalige afhankelijkheden gesublimeerd of gesubstitueerd heeft.

Met dit alles willen we niet gezegd hebben dat afhankelijkheden geen 'verlies', 'controle' of 'ellende' zouden kunnen betekenen, integendeel. Waar het hier om gaat is 'de andere kant' van afhankelijkheid naar voren te halen. Dat deze zijde zo frequent aan het zicht wordt onttrokken, heeft naar het schijnt veel te maken met het feit dat de aanwezigheid van afhankelijkheden pas eerst wordt opgemerkt wanneer ze als 'pijnlijk', 'negatief' worden ervaren – dan worden afhankelijkheden blijkbaar pas 'manifest'. Dit correspondeert met een gedachte van Friedrich Nietzsche, die hij als volgt onder woorden bracht: 'het lijden vraagt altijd naar zijn oorzaak, terwijl de lust geneigd is bij zichzelf stil te blijven staan en niet om te zien.'⁵³

Dat afhankelijkheid vooral geen onmacht betekent omdat de positieve zijde ervan juist zo belangrijk is, is benadrukt door John Thibaut en Harold Kelley. In *The Social Psychology of Groups* uit 1959 introduceren Thibaut en Kelley een tweetal maten voor het evalueren van uitkomsten van sociale interactie. De eerste standaardmaat noemen ze 'comparison level' (CL). Deze geeft aan in hoeverre een relatie genoegdoening geeft. CL wordt bepaald in termen van wat de actor meent te 'verdienen'; waar hij zijns inziens recht op heeft, aldus Thibaut en Kelley. Komt een uitkomst op een bepaald moment onder dit niveau te liggen dan is de actor ontevreden en zal hij tot de conclusie komen dat deze interactie voor hem weinig attractief is als er geen verandering is gekomen bij een volgende evaluatie. Evalueert de actor de uitkomst van een interactie boven CL dan zal hij tevreden zijn en naar continuering streven. Naast CL presenteren Thibaut en Kelley ook CL-alt, 'comparison level for alternatives', die de ondergrens van een acceptabele uitkomst aangeeft met het oog op beschikbare alternatieven. Dit laatste hebben we reeds eerder aangetroffen. Aan de basis van CL-alt liggen dus de uitkomsten die een actor verwacht te kunnen verkrijgen in het beste alternatief (inclusief alleen zijn) dat voor de actor bestaat naast de huidige relatie.

CL is alleen van toepassing om te bepalen of de interactie al dan niet attractief is op bepaalde momenten; er wordt (nog) geen actie ondernomen om de banden te verbreken. CL-alt is de standaard waaraan wordt afgemeten of een relatie gehandhaafd of verbroken zou moeten worden. Thibaut en Kelley stellen dat CL niet in verband moet worden gebracht met afhankelijkheid, terwijl het tegenovergestelde geldt voor CL-alt. Bevinden de uitkomsten zich boven CL-alt dan is de actor afhankelijk van de bepaalde interactie. Naderen de uitkomsten CL-alt of duiken ze onder dit nulpunt, dan zal de actor de relatie verbreken en deze verruilen voor een van zijn alternatieven. Zijn de beschikbare alternatieven 'concurrerend', dan zullen de uitkomsten slechts kortstondig onder CL-alt komen te liggen. Wil het geval dat een actor (B) geen gunstiger alternatieven tot zijn beschikking heeft en de ander (A) zich hiervan bewust is, dan moet inderdaad niet wor-

den uitgesloten dat B door A de duimschroeven wordt aangezet. De afhankelijkheid van B van A wordt dan pijnlijk omdat B's CL-alt hier zeer laag is, hij geen alternatieve relaties aan kan gaan waarvan een hogere uitkomst verwacht wordt, en het in A's vermogen ligt B tot zijn speelbal te maken. Benadrukken we dit laatste dan kijken we met dezelfde ogen als Blau naar het sociale verkeer. Blau, die afhankelijkheid van de ander beziet in relatie tot de machtspositie van de een, terwijl Thibaut en Kelley de betekenis van afhankelijkheid voor de (machts)positie van afhankelijke zelf centraal stellen. Daardoor verkiezen ze aan afhankelijkheden een overwegend positieve inhoud te geven: hoe groter de (netto) baten in vergelijking tot andere alternatieven waarover de actor (subjectief) beschikt, hoe groter de afhankelijkheden. Sociale relaties die resulteren in positieve uitkomsten (= boven CL-alt) worden *eo ipso* juist met afhankelijkheid verbonden. Van afhankelijkheid binnen sociale relaties is met name sprake als de uitkomsten ervan niet negatief of nul zijn.⁵⁴

Het identificeren van afhankelijkheid met onmacht is hiermee genuanceerd. Rest ons hetzelfde te doen ten aanzien van de vereenzelviging van macht met onafhankelijkheid. In dezen is het werk van Norbert Elias behulpzaam.

Op grond van zijn hoofdwerk, *Het Civilisatieproces*, dat Elias als Duits vluchteling in Londen schreef aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, kunnen we hem aanwijzen als de nestor van het interdependentie-onderzoek in West-Europa. Hetzelfde kan gezegd worden van Thibaut en Kelley, die wat de Noordamerikaanse literatuur betreft pionierswerk hebben verricht op het terrein van wederzijdse afhankelijkheden. Hun werk verschilt niet slechts in inhoud en benadering van dat van Elias; ook opvallend is dat Elias' werk nauwelijks of geen bekendheid geniet onder vakbroeders in de Verenigde Staten. Afgezien van het boeiende betoog en de fraaie voorbeelden die in het eerste deel van *Het Civilisatieproces* worden voorgeschoteld, missen zij die onbekend zijn gebleven met dit werk ook de meer theoretische verhandelingen in het tweede deel.

We zullen in het onderstaande *Het Civilisatieproces* bespreken door summier de hoofdlijnen te schetsen en Elias' opmerkingen naar voren halen waarin hij aangeeft dat macht niet rigide met onafhankelijkheid in verband gebracht moet worden.

Elias beoogt 'de structuur van de historische veranderingen, de dynamiek en de mechanismen van hun ontwikkeling bloot te leggen'.⁵⁵ Deze veelomvattende problemen worden door Elias geanalyseerd – of eigenlijk zou het beter zijn te schrijven: gesynthetiseerd – aan de hand van groeiende verflechtingsstructuren van (groepen) mensen, die meer en meer op elkaar aangewezen raken, dat wil zeggen van elkaar afhankelijk worden. Dit

vlechtwerk van onderlinge afhankelijkheidsrelaties (*figuraties*) strekt zich uit over steeds groter wordende gebieden (sociale ruimtes). Als de belangrijkste drijvende kracht achter het proces waarin de afhankelijkheid van en tussen (groepen) mensen toeneemt, wijst Elias de functiedeling aan. Hoe groter en gedifferentieerder het aantal functies is, des te afhankelijker wordt de enkeling in zijn doen en laten van anderen. Door specialisering van de eigen functies wordt iedereen van steeds meer anderen afhankelijk en neemt de ingewikkeldheid van relatienetwerken toe. Van oudsher is de mens in toenemende mate ingesponnen geraakt in een web van onderlinge afhankelijkheidsrelaties, hetgeen veroorzaakt dat regulering van sociale verhoudingen en (zelf)dwang ten aanzien van het individuele gedrag optreedt. Deze ontwikkeling van groeiende interdependentie ligt ten grondslag aan wat we over het algemeen met 'beschaving' betitelen, aldus Elias. Voor het begrijpen van civilisatieprocessen bepleit Elias dat naast een analyse van veranderende persoonlijkheidsstructuren (psychogenetisch onderzoek), vooral ook de immanente dynamiek van maatschappelijke structuren bestudeerd dient te worden (sociogenetisch onderzoek). Met betrekking tot de sociale dynamiek maakt Elias ons opmerkzaam op het mechanisme van de monopolievorming. Hiermee bedoelt hij dat er een concentratie van machtsmiddelen plaatsvindt door de eliminatie van 'maatschappelijke eenheden' in een concurrentiestrijd, waarbij sommigen overwinnen en anderen verliezen. Ook de functiedeling komt tot stand onder invloed van de concurrentiedruk. Hierdoor brengt Elias macht en (wederzijdse) afhankelijkheid dus tot elkaar.

Maar, stelt Elias met klem, 'dit proces moet beslist niet zo begrepen worden alsof in het verloop ervan steeds minder mensen 'vrij' en steeds meer mensen 'gebonden' worden'. Dit, omdat we moeten begrijpen, vervolgt Elias kort daarop, dat: 'Of het nu gaat om land, soldaten of geld, hoe meer daarvan in één hand terecht komt, des te minder kan deze ene persoon het overzien, des te meer raakt hij door zijn monopolie op steeds meer anderen aangewezen, des te afhankelijker wordt hij van het vlechtwerk van degenen die van hem afhankelijk zijn.'⁵⁶

In tegenstelling dus tot de idee van eerder genoemde auteurs, geeft Elias hier aan dat macht afhankelijkheden inhoudt. Punt van orde is nu echter niet dat de macht ontleend wordt aan de afhankelijkheden van anderen, maar dat wordt gewezen op de afhankelijkheid van de machthebber zelf. De positie van de machthebber is gebouwd op een netwerk van afhankelijkheden dat onderhouden moet worden. Kortom, macht brengt grote risico's en verantwoordelijkheden met zich mee. Ook – of beter: juist – de machthebber heeft met anderen te maken en wordt door anderen beïnvloed in het bepalen van zijn gedrag. We ontkennen niet dat de machts-

verschillen zeer groot kunnen zijn als we beseffen dat 'niet alleen de meester macht heeft over de slaaf, maar ook – al naar gelang diens functie bij hem – de slaaf over de meester.'⁵⁷ De machthebber zelf is afhankelijk van de afhankelijkheden van anderen die hij moet handhaven en kan dus allerminst worden voorgesteld als de onafhankelijke. De machthebber is 'gedwongen' dit te doen en in voldoende mate in te gaan op het beroep dat op hem gedaan wordt en zodoende te voorkomen dat de 'onderdanen' aan zijn macht ontsnappen wanneer hun afhankelijkheid ten opzichte van de machthebber afneemt.⁵⁸ Wil de laatste zijn macht handhaven dan dient hij er dus zorg voor te dragen dat zij, die van hem afhankelijk zijn, het niet te slecht krijgen, dat wil zeggen in ieder geval niet slechter dan hun alternatieven. Immers, wanneer de onderdanen niets meer te verliezen hebben, ligt het gevaar op de loer dat ze de verbintenissen verbreken, al dan niet op gewelddadige wijze. Het moge duidelijk zijn dat de machtspositie fundamenteel ondergraven wordt wanneer 'ondergeschikten' massaal emigreren, ontslag nemen, vluchten of zich anderszins buiten het machtsbereik van de machthebber begeven. Dit laat zich goed illustreren door te denken aan bij voorbeeld de uittocht van Oostduitsers gedurende met name de maanden september en oktober van 1989, die een niet onbelangrijke ondermijnende werking heeft gehad op de ineenstorting van de Oostduitse staat.⁵⁹ Een goed literair voorbeeld kunnen we vinden in het korte verhaal 'Over de Exodus' van de Uruguayaanse schrijver Mario Benetti. Benetti, die zelf ook lang in ballingschap was, schetst in dit verhaal een situatie waar nagenoeg de gehele bevolking een fictief land (lees echter: Uruguay, Brazilië, Chili, of enig ander land dat gebukt ging of gaat onder een militaire dictatuur) ontvlucht tot er slechts nog wat militairen overblijven, die dan onderling ruzie gaan maken en het met elkaar aan de stok krijgen: 'Dat ging zo door totdat op een zekere dag een redelijk intelligente kolonel zijn strijdmakers in de officiersmess bij elkaar riep en hen overdonderde met deze wrede twijfel: "Waarom zouden we om de macht vechten als er niemand meer over is die we kunnen bevelen? Over wie oefenen we verdomme de macht uit?"'⁶⁰

Na dit non- en quasi-fictieve voorbeeld en de verhandelingen over de ideeën van auteurs als Elias en Thibaut en Kelley, kunnen we een en ander samenvatten met de opmerking dat machts- en afhankelijkheidsverhoudingen gepaard gaan met een voortdurend touwtrekken.

6. Bij wijze van synthese en conclusie

Nu we het terrein van wetenschappelijk onderzoek naar macht en afhan-

kelijkheid hebben verkend en de literatuur hebben besproken en gerangschikt, zullen we in deze slotparagraaf op resumerende wijze nagaan tot welke inzichten het onderzoek naar macht en afhankelijkheid heeft geleid en hoe deze bijdragen aan het belang van macht en afhankelijkheid voor de vorming van sociale theorie.

Een onmiskenbaar resultaat van het onderzoek naar macht en afhankelijkheid is wel dat steeds meer onderzoekers, hoe impliciet of rudimentair ook, zijn gaan onderkennen dat de concepten macht en afhankelijkheid belangrijk (kunnen) zijn voor het verkrijgen van inzicht in sociale relaties. De idee dat 'power-dependence relations are thus an intrinsic part of all social relations',⁶¹ zal slechts door weinigen nog werkelijk als controversieel worden beschouwd. De verschillen van mening die er zijn zullen dan ook de betekenis die aan macht en afhankelijkheid gegeven wordt betreffen. Echter, hoewel men niet zelden anders wil doen geloven, zijn definitiekwesties volstrekt van secundair belang. Immers, enig epistemologisch besef is voldoende om ons te doen inzien dat het niet zo kan zijn dat theorie wordt gevormd op basis van 'de ware' of 'onomstotelijk vaststaande' betekenis die begrippen of concepten zouden hebben, maar dat onze theorie de begrippen 'laadt' door de werking of betekenis die ze hebben binnen het stelsel van andere begrippen, veronderstellingen, ideeën, etc. dat als geheel de theorie vormt. Theorievorming kan dan ook niet gelijkgesteld worden aan het disputeren over definities, of het opwerpen van 'op zichzelf staande' ideeën; dit proces betreft feitelijk de expliciete en gedisciplineerde constructie, uitwerking en herziening van een verzameling van (algemeen geformuleerde) uitspraken die een samenhangend geheel vormen. Bezien in dit licht dient het gebruik van de aanduiding theorie, zoals we die zo vaak aantreffen in sociaal-wetenschappelijke literatuur, veelal *cum grano salis* te worden genomen. Hoewel gesteld mag worden dat over het algemeen de vorming van theorie niet het sterkste punt is van de studies zoals die hiervoor zijn behandeld, bieden ze wel de nodige inzichten die ons behulpzaam zijn wanneer we geïnteresseerd zijn in vorming van sociale theorie.

Zo kunnen we, wanneer we verschillende verhandelingen van diverse auteurs samennemen, de conclusie trekken dat als een resultaat van onderzoek mag gelden dat (de wens) naar voren is gebracht dat macht en afhankelijkheid zowel van belang (moeten) zijn als het vriendschappelijke dan wel vijandige sociale relaties betreft. Dit refereert direct aan en correspondeert met de 'eis' van algemeenheid die een sociale theorie dient te bezitten. Ze dient sociale verhoudingen die uiteenlopen van oorlog en uitbuiting tot handel en samenwerking te incorporeren. Met andere woorden, een sociale theorie dient mogelijkheden te bieden het hele spectrum te omvatten. Dit zal een theorie zijn die aangeeft dat er geen enkele reden is aan te

nemen dat vriendschappelijke verhoudingen vanuit andere mechanismen verklaard zouden moeten worden dan vijandige. Wanneer de mechanismen zijn blootgelegd die volgens de theorie verantwoordelijk moeten worden gesteld voor veranderingen in sociale relaties, zal een dergelijke theorie inzicht kunnen bieden in de dynamiek van het sociale leven en bijgevolg een vervolg zijn op de 'simple theory' van Emerson.

Dit vereist weer dat de kern van het onderzoek betrekking heeft op de wijze waarop de verschillende actoren elkaars handelen beïnvloeden. Het betreft hier de vraag hoe het doen en laten van de verschillende actoren zich tot elkaar verhoudt; een kwestie die vooral ook Kuhns belangstelling had. Een vraag derhalve die de *structuur* centraal stelt. Willen we vervolgens inderdaad dat macht en afhankelijkheid inherente onderdelen zijn van de verklaring van alle sociale relaties, dan dienen we structuur dus inhoud te geven met deze begrippen. Ook ten aanzien van dit probleem worden we op weg geholpen door de behandelde literatuur.

Sociaal systeem, zijnde een verzameling van interacterende actoren, en structuur, betrekking hebbend op hoe het handelen van actoren samenhangt, zijn op gelijke wijze aan elkaar verwant als systeem en interdependentie.⁶² De stelling dat (wederzijdse) afhankelijkheden van grote importantie zijn in het kader van de structuur van het sociale leven, lijkt dan ook tamelijk evident en wordt ondersteund door het werk van auteurs als Emerson, Keohane en Nye alsmede Elias. In eerste aanleg lijkt de incorporatie van macht problematischer te zijn. Immers, (wederzijdse) afhankelijkheidsrelaties zijn dan invloedsrelaties en maken macht daardoor 'overbodig'. Echter, wanneer we terugdenken aan de ideeën over macht als 'bezit' respectievelijk 'relationeel' concept, dan zouden we in dezelfde terminologie kunnen spreken van macht als zijnde het 'bezitsaspect' van afhankelijkheid. Hiermee gaan we dus verder dan de auteurs wier werk werd behandeld in paragraaf 4 en waarin geponoerd is dat de afhankelijkheid van de ander gelijkstaat aan de eigen macht (het 'relationele aspect' van macht is afhankelijkheid). Maar in het verlengde van de inzichten die met name Kuhn en Elias ons geboden hebben, krijgen we nu oog voor de consequentie die dit inhoudt, namelijk dat uit het hebben van macht eigen afhankelijkheden voortvloeien, zo goed als dat het een vereiste is de macht van anderen te beïnvloeden ofwel hen van ons afhankelijk te doen zijn. Macht zal dan niet meer als 'overbodig' element kunnen worden bestempeld. Integendeel, macht zal het hart van de theorie vormen. Door niet te proclameren dat de eigen macht en andersmans afhankelijkheden elkaars equivalent zijn of te stellen dat macht en afhankelijkheid elkaars inverse zijn, maar een stap verder te zetten en aan te geven dat macht en afhankelijkheid elkaar *impliceren*, wordt de wijze waarop het doen en laten van actoren sa-

menhangt bestudeerd aan de hand van relatieve machtsposities en interdependentieverhoudingen. Dan immers zijn macht en (wederzijdse) afhankelijkheid de centrale concepten in het verhelderen en verklaren van de betrekkingen tussen actoren en komen we daadwerkelijk tot een synthese van macht en afhankelijkheid.

Het gaat in een dergelijke theoretische constructie dan dus niet zozeer om de macht van A of B of de afhankelijkheid van A (B) van B (A), maar om de wijze waarop de macht *en dus* de afhankelijkheden van A *en* B zich tot elkaar verhouden. Macht wordt dan niet gelijkgesteld met (een relatie van) invloed, maar invloed is een vraagstuk dat betrekking heeft op de wijze waarop de macht (en daarmee de afhankelijkheid) van de een zich verhoudt tot die van de ander(en). De betekenis van macht in een dergelijke theoretische constellatie is dan terug te voeren op Thomas Hobbes die stelde: 'The Power of a Man, (to take it Universally,) is his present means, to obtain some future apparent Good.'⁶³ Als er over macht gedacht wordt in termen van het vermogen van actoren tot doelmatig en succesvol handelen en de afhankelijkheid van de ander van de een geïnterpreteerd wordt als het vermogen van de een om de macht van de ander te beïnvloeden, dan wordt onmiddellijk duidelijk dat de structuur is ingevuld in termen van relatieve machts- en interdependentieverhoudingen.

Bovenstaande overwegingen nu, staan aan de basis van de sociale theorie zoals die is ontwikkeld door Johan de Vree en is neergelegd in diens *Order and Disorder in the Human Universe*.⁶⁴ Zonder dat er op deze plaats nader kan en zal worden ingegaan op deze theorie, volstaan we met te vermelden dat deze inderdaad op natuurlijke wijze voortbouwt op de inzichten die verkregen kunnen worden als we het terrein van machtsstudies en onderzoek naar (wederzijdse) afhankelijkheden hebben verkend. Naast de mogelijkheden die ze biedt voor het verbeteren van ons inzicht in het sociale leven middels formaliseren, 'dynamiseren' en simuleren (vraagstukken die centraal staan in het werk van De Vree en Dagevos), besluiten we met een opmerking die in het kader van dit artikel van primair belang is, namelijk dat de betekenis van macht en afhankelijkheid in deze theorie cruciaal is en er dus gehoor wordt gegeven aan de boodschap die spreekt uit de literatuur, te weten, het (uit)bouwen van sociale theorie waarin macht en afhankelijkheid als kernbegrippen worden aangewezen.

Noten

1. De geest van Morgenthau en Russell waart nog steeds rond in vele studies. De eerste schreef: 'the struggle for power is universal in time and space and is a undeniable fact of experience.' (Hans J. Morgenthau, *Politics among Nations: The Struggle for Power and Pe-*

ace, New York: Alfred Knopf, 1973 (oorspr. 1948), p. 34) Russell op zijn beurt stelt: 'Het is mijn bedoeling in de loop van dit boek te bewijzen dat het grondbegrip in de sociale wetenschappen Macht is (...) de drang naar macht [is] de voornaamste drijfveer achter de veranderingen die het terrein vormen van de sociale wetenschappen.' (Bertrand Russell, *Macht: Een Nieuwe Sociale Analyse*, Amsterdam: Meulenhoff, 1978, (oorspr. 1938), p. 10 en 12)

2. Vandaar ook dat we in de recente literatuur – ondanks de aantrekkingskracht die er van macht is uitgegaan en geresulteerd heeft in een aanzienlijke hoeveelheid publicaties – aan het begin van het te volgen exposé nog vaak dezelfde opmerking vinden waarvan de inhoud reeds eerder en herhaaldelijk kan worden aangetroffen in vroegere studies over macht. Hoewel de bewoordingen wat mogen verschillen is de strekking van de opmerking waarmee geopend wordt grotendeels gelijk aan: 'Although social power is endemic to all societies, the concept of power in the social sciences remains an amorphous and ambiguous one.' (Tom R. Burns, Thomas Baumgartner & Philippe DeVille, *Man, Decisions, Society: The Theory of Actor-System Dynamics for Social Scientists*, New York: Gordon & Breach, 1985, p. 112). Alvin Toffler, *Powershift: Knowledge, Wealth, and Violence at the Edge of the 21st Century*, New York: Bantam Books, 1990, p. 3, drukt het nog krachtiger uit: 'Yet of all the aspects of our lives, power remains one of the least understood and most important'.

3. David A. Baldwin, *Paradoxes of Power*, Oxford: Basil Blackwell, 1989, p. 3.

4. Zie Steward R. Clegg, *Frameworks of Power*, London: Sage, 1989, p. 211.

5. Zie onder meer: Harold D. Lasswell & Abraham Kaplan, *Power and Society: A Framework for Political Inquiry*, New Haven: Yale University Press, 1950, p. 75, Jack Nagel, 'Some Questions about the Concept of Power', p. 129, *Behavioral Science*, Vol. 13, 1969, p. 129-137, Peter Bachrach & Morton S. Baratz, 'Two Faces of Power', in: Roderick Bell, David V. Edwards & R. Harrison Wagner (eds.), *Political Power: A Reader in Theory and Research*, New York: The Free Press, 1969, p. 94-99, Steward Clegg, *Power, Rule and Domination: A Critical and Empirical Understanding of Power in Sociological Theory and Organizational Life*, London: Routledge & Kegan Paul, 1975, p. 1 en 9, A.B. Drooglee-ver Fortuijn, *Macht en Modernisering: De Betekenis van het begrip Macht voor de Analyse van Processen van Sociale Verandering*, Amsterdam, 1968, p. 6-10, Dorwin Cartwright, 'A Field Theoretical Conception of Power', p. 196, 197 en 213, in: Dorwin Cartwright (ed.), *Studies in Political Power*, Ann Arbor: The University of Michigan, 1959, p. 183-220.

6. Barry Barnes, *The Nature of Power*, Cambridge: Polity Press, 1988, p. 8.

7. Peter Morriss, *Power: A Philosophical Analysis*, Manchester: Manchester University Press, 1987, p. 1.

8. Nelson Polsby, aangehaald in: Jack H. Nagel, *The Descriptive Analysis of Power*, New Haven: Yale University Press, 1975, p. 172. Ook Morriss haalt deze uitspraak van Polsby aan en introduceert ze met: 'hopelessly oversimplified', p. 15.

9. Nagel, *Descriptive Analysis*, p. 115, zie ook p. 14.

10. Dahl, 'The Concept of Power', p. 80. Zie ook Robert Dahl, 'Power as the Control of Behavior', in: Steven Lukes (ed.), *Power*, Oxford: Basil Blackwell, 1986, p. 37-58.

11. In navolging van Russell (zie diens *Macht*, p. 28 en 214) interpreteert Dahl macht als het teweegbrengen van bewust bedoelde effecten, het gaat hem dus om een aanwijsbaar of feitelijk (causaal) verband. Zie ook: Steven Lukes, *Power: A Radical View*, London: Macmillan Press, 1974, p. 11-12. Auteurs als Nagel en Wrong brengen de al wat oudere idee naar voren dat er ook sprake kan zijn van potentiële machtsuitoefening ofwel dat bij voorbeeld B anticipeert op A's wensen zonder dat A daadwerkelijk deze heeft

kenbaar gemaakt. Ten aanzien van dit probleem zouden we op deze plaats slechts op willen merken dat de idee van macht als relationeel verschijnsel deze kwestie niet bevredigend kan oplossen. We hebben daarvoor een andere machtsconceptie nodig.

12. Zie Lasswell & Kaplan, *Power and Society*, p. 76 en 77 en Robert Dahl, *Modern Political Analysis*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1976, p. 33.

13. Nagel, 'Some Questions about the Concept of Power', p. 129. Zie ook Jack H. Nagel, 'Description and Explanation in Power Analysis', p. 89, in: Tom R. Burns & Walter Buckley (eds.), *Power and Control: Social Structures and Their Transformation*, Beverly Hills: Sage, 1976, p. 85-99, Baldwin, *Paradoxes*, p. 29 en 113-4 en John C. Harsanyi, 'Measurement of Social Power, Opportunity Costs, and the Theory of Two-Person Bargaining Games', p. 226, in: Bell e.a. (eds.), *Political Power*, p. 226-238.

14. Talcott Parsons, 'Power and the Social System', p. 101, in: Lukes (ed.), *Power*, p. 94-143: 'Power is here conceived as a circulating medium, analogous to money'. Ook Singer, Deutsch en Blau hebben de parallel tussen macht en geld getrokken.

15. Zie Roderick Martin, *The Sociology of Power*, London: Routledge & Kegan Paul, 1977, p. 18 en p. 29 en Baldwin, *Paradoxes*, p. 27, 28, 35 en 112.

16. Baldwin, *Paradoxes*, p. 167. Ook wat deze redenatie betreft is Baldwin sterk beïnvloed door Lasswell & Kaplan. Ter verduidelijking uit *Power and Society* het volgende citaat, p. 94: 'And none of the forms of power is basic to all the others. (...) now one form of power and now another plays a fundamental role. Political analysis must be contextual, and take account of the power practices actually manifested in the concrete political situation.'

17. Robert O. Keohane & Joseph S. Nye, *Power and Interdependence: World Politics in Transition*, Boston: Little, Brown & Company, 1977, p. 11.

18. Geoffrey Debnam, *The Analysis of Power: A Realist Approach*, London: Macmillan, 1984, p. 12, zie ook p. 11 en 55.

19. Dennis Wrong, *Power: Its Forms, Bases & Uses*, Oxford: Basil Blackwell, 1979, p. 7, zie ook p. 126.

20. Niklas Luhmann, *Trust and Power*, New York: John Wiley, 1979, p. 123.

21. Debnam, *The Analysis of Power*, p. 57.

22. Klaus Knorr, *The Power of Nations: The Political Economy of International Relations*, New York: Basic Books, 1975, p. 3 en 4.

23. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der Verstehenden Soziologie*, Tübingen: J.C.B. Mohr, 1976 (oorspr. 1921), p. 28. Een goed voorbeeld van een auteur die zich heeft laten inspireren door de definitie van Weber is Peter Blau in zijn *Exchange and Power in Social Life*, New York: John Wiley, 1964.

24. Baldwin, *Paradoxes*, p. 48: 'The need for thinking about promises in politics is at least as great as the need for thinking about threats - perhaps greater.' en p. 61: 'In discussing the role of sanctions in power relations, the pens of political scientists often slip toward negative sanctions and almost never slip toward positive sanctions.' Positieve sancties en 'het positieve' van macht komen onder meer wel aan de orde in het werk van Boulding en Galbraith. Zie Kenneth E. Boulding, *Three Faces of Power*, Newbury Park: Sage, 1989 en John Kenneth Galbraith, *The Anatomy of Power*, London: Hamish Hamilton, 1984.

25. Zie bij voorbeeld ook Harsanyi, 'Measurement of Social Power' en Alvin I. Goldman, 'Toward a Theory of Social Power', *Philosophical Studies*, Vol. 23, 1972, p. 221-268

26. Zie Baldwin, *Paradoxes*, p. 51-52, 69-71 en 89.

27. A.G. Frank, *Lompenbourgeoisie and Lompenontwikkeling: Afhankelijkheid en Klassenstructuur in Latijns-Amerika*, Amsterdam: Van Gennep, 1975, p. 15.

28. Zie onder andere Fernando Enrique Cardoso, 'The Consumption of Dependency Theory in the United States', p. 20, *Latin American Research Review*, Vol. 12, nr. 3, 1977, p. 7-24 en 'Associated-Dependent Development: Theoretical and Practical Implications', in: Alfred Stepan (ed.), *Authoritarian Brazil: Origins, Policies, and the Future*, New Haven: Yale University Press, 1973, p. 142-176. Zie voor mogelijke indelingen in verschillende 'bloedgroepen' van de dependencia-school en de problematiek die ze benadrukken, bij voorbeeld Chris Brown, 'Development and Dependency', in: Margot Light & A.J.R. Groom (eds.), *International Relations: A Handbook of Current Theory*, London: Frances Pinter, 1985, p. 60-73, Gabriel Palma, 'Dependency and Development: A Critical Overview', in: D. Seers (ed.), *Dependency Theory: A Critical Reassessment*, London: Frances Pinter, 1979, p. 20-78, of Tony Smith, 'The Dependency Approach', in: Howard J. Wiarda (ed.), *New Directions in Comparative Politics*, Boulder: Westview Press, 1985, p. 113-126.

29. Kal J. Holsti, 'A New International Politics? Diplomacy in Complex Interdependence', p. 517 en 513, *International Organization*, Vol. 32, 1978, p. 513-530.

30. Zie in het bijzonder *Power and Interdependence*, p. 10-11, 18 en 222; 'International Interdependence and Integration', p. 367, in: Fred I. Greenstein & Nelson W. Polsby (eds.), *International Politics, Handbook of Political Science*, Vol. 8, Reading: Addison-Wesley, 1975, p. 363-414 en 'Power and Interdependence revisited', p. 728, 730 en 734, *International Organization*, Vol. 41, nr. 4, 1987, p. 725-753.

31. Richard M. Emerson, 'Power-Dependence Relations', p. 32, *American Sociological Review*, vol. 27, nr. 1, 1962, p. 31-41. Zie verder ook: Richard M. Emerson, 'Exchange Theory, Part I: A Psychological Basis for Social Exchange', p. 50 en 51, 'Exchange Theory, Part II: Exchange Relations and Network Structures', p. 60, p. 62 en p. 67-68, in: Joseph Berger, Morris Zelditch, Jr. & Bo Anderson (eds.), *Sociological Theories in Progress*, Vol. II, Boston: Houghton Mifflin, 1972, p. 38-87 en Karen S. Cook & Richard M. Emerson, 'Power, Equity and Commitment in Exchange Networks', p. 723, *American Sociological Review*, Vol. 43, nr. 3, 1978, p. 721-739

32. Zie voor deze constatering: Droogleever Fortuijn, *Macht en Modernisering*, p. 12. Dat Emerson deze consequentie niet naar voren brengt heeft te maken met het feit dat zijn aandacht uitgaat naar vermindering van spanning via zijn 'balancing operations' en naar positieve uitkomsten van sociale ruilverhoudingen, iets dat niet vreemd is aan sociale ruiltheoretici. Dat Emerson hiermee verhoogde spanning, conflict, escalatie en negatieve uitkomsten in het algemeen buitenspel zet, is onder meer door Linda Molm en Hubert Blalock opgemerkt en bekritiseerd. (zie Hubert M. Blalock, Jr., 'A Power Analysis of Conflict Processes', p. 12-14 en Linda D. Molm, 'Power-Dependence Theory: Power Processes and Negative Outcomes', p. 173 en p. 184-185 in: Edward J. Lawler & Barry Markovsky (eds.), *Advances in Group Processes: A Research Annual*, Vol. 4, Greenwich: JAI Press, 1987, p. 1-40 en p. 171-198) Zie ook Linda D. Molm, 'Punishment Power: A Balancing Process in Power-Dependence Relations', p. 1393-1396 en p. 1416, *American Journal of Sociology*, Vol. 94, nr. 6, 1989, p. 1392-1418.

33. Zie in het bijzonder ook Emerson, 'Exchange Relations, Part II', p. 60.

34. George Caspar Homans, *Social Behavior: Its Elementary Forms*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1974 (rev. ed.), p. 74-75 en p. 83; hij spreekt in dezen over 'the principle of least interest'.

35. James S. Coleman, *Foundations of Social Theory*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1990, p. 133.

36. *Ibid.*, p. 681-682 en p. 701-702. Wellicht ten overvloede merken we nog op dat c_{ij} dus staat voor het bezit, j , van actor i , en v_j gelezen dient te worden als de waarde van

j waarbij de waarde op 'systeemniveau' wordt bepaald, ofwel door de leden die het geheel vormen, in tegenstelling tot interesse (en bezit), dat op het individuele niveau wordt gesitueerd door Coleman. Zie voor Colemans formulering van macht ook: James S. Coleman, *Individual Interests and Collective Action: Selected Essays*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986, p. 86-92 en James S. Coleman, 'Notes on the Study of Power', p. 184, in: Robert J. Liebert & Allen W. Imershein (eds.), *Power, Paradigms, and Community Research*, Beverly Hills: Sage, 1977, p. 183-197.

37. Coleman, *Foundations of Social Theory*, p. 729, zie ook p. 780 en p. 815.

38. Sporadisch slechts kan afhankelijkheid worden aangetroffen in *Foundations of Social Theory*; zie bij voorbeeld p. 314, alwaar wordt aangegeven dat de belangstelling van de ander voor wat de een (onder controle) heeft gelijkstaat aan de afhankelijkheid van de ander van de een, en zie ook p. 723.

39. Ook meer recentelijk is er nog steeds sprake van waardering voor het werk van Emerson. Zie bij voorbeeld: Blalock, 'A Power Analysis', Hubert M. Blalock, Jr., *Basic Dilemmas in Social Science*, Beverly Hills: Sage, 1984 alsmede diens *Power and Conflict: Toward a General Theory*, Newbury Park: Sage, 1989, met name hoofdstuk 2 aldaar. Verder staat de bundel *Social Exchange Theory*, Newbury Park: Sage, 1987, onder redactie van Karen Cook vrijwel geheel in het teken van Emersons gedachten en zijn de artikelen daarin geschreven in zijn geest.

40. Blau, *Exchange and Power in Social Life*, p. 119-120; zie ook p. 26, 117-118, 121, 140-141 en 321-322 alsmede Martin, *The Sociology of Power*, hoofdstuk 4.

41. Alfred Kuhn, *The Study of Society: A Unified Approach*, Homewood, Ill.: Dorsey Press, 1963, Alfred Kuhn, *The Logic of Social Systems: A Unified, Deductive, System-Based Approach to Social Science*, San Francisco: Jossey-Bass, 1974, Alfred Kuhn, *Unified Social Science: A System-Based Introduction*, Homewood, Ill.: Dorsey Press, 1975, Alfred Kuhn (& Robert D. Beam), *The Logic of Organization: A System-Based Social Science Framework for Organization Theory*, San Francisco: Jossey-Bass, 1982.

42. Kenneth E. Boulding, 'Foreword', p. xi, in: Kuhn, *The Logic of Social Systems*, p. ix-xi.

43. Uit het voorwoord dat Boulding in *The Logic of Organization* schreef, kunnen we opmaken dat dit Kuhn (begrijpelijkerwijs) aan het hart is gegaan, zoals mag blijken uit de korte anekdote die Boulding aanhaalt: 'He [Kuhn] once complained to me, indeed, in his exuberantly friendly way, that although I had said a lot of nice things about his work I very rarely quoted him!' (Kenneth E. Boulding, 'Foreword', p. xii, in: Kuhn, *The Logic of Organization*, p. xi-xii).

44. De term onderhandelingsmacht kunnen we ook aantreffen in studies waarin aandacht wordt besteed aan technieken en tactieken van onderhandeling in empirische of speltheoretische voorbeelden. Een bekend werk in dezen is Thomas C. Schellings *The Strategy of Conflict*, Cambridge, Mass.: Harvard University, 1960. Voor een kennismaking met ideeën over onderhandeling, zie bij voorbeeld ook Samuel Bacharach & Edward J. Lawler, *Bargaining: Power, Tactics, and Outcomes*, San Francisco: Jossey-Bass, 1981. Kuhn echter laat dergelijke studies ongenoemd omdat hij zich eerst en vooral concentreert op het samenvoegen van P en BP in de EP en bijgevolg op macht (en afhankelijkheid zoals weldra zal blijken) in plaats van een poging om onderhandeling als sociaal verschijnsel inzichtelijk te maken.

45. N.b.: het groter dan teken fungeert hier als symbolische aanduiding voor 'meer', 'hoger' of 'langer' en we lezen voor <: 'minder', 'lager' of 'korter'.

46. Kuhn, *The Logic of Social Systems*, p. 187.

47. Hoewel hij vooral oog heeft voor het 'relationele' aspect van macht besteedt Kuhn

op het individuele niveau (intrapersonal power) aandacht aan macht als vermogen, dat we ook terugvinden in zijn interpretatie van P omdat: 'Although we are interested mainly in one's power in relation to others (interpersonal power), all such power must be based somewhere in someone's intrapersonal power.' Dit brengt hem ertoe te stellen dat: 'Interpersonal power and bargaining power thus can be seen to depend partly on individual (intrapersonal) power (...) and on the particular relationship between two parties.' (*Unified Social Science*, p. 73 en 108)

48. Tot nu toe hebben we het gehad over positief gewaardeerde goederen, diensten, e.d.. Maar het is niet moeilijk ons voor te stellen dat een actor (A) de ander (B) iets aan kan doen, in omstandigheden kunnen brengen e.d. die de laatstgenoemde wil vermijden, stoppen of waarvan hij af wil. Dan hebben we te maken met wat Kuhn een bad noemt. B zal -in het geval van een bad- kosten maken om het kwijt te raken, zoals hij dat moet doen om een goed te verwerven. Om de formuleringen voor EP, P en BP zoals die voor goods zijn opgesteld, te handhaven voor bads, moet Kuhn gebruik maken van een dubbele ontkenning. Transacties blijven zodoende altijd betrekking houden op positief gewaardeerde zaken. Het gaat bij transactie, zo stelt Kuhn, niet over het uitvoeren van een bad, maar over het niet ten uitvoering brengen van een bad: 'the thing negotiated or actually transacted is a good, in the form of the removal, undoing or non-performance of the bad.' (Kuhn, *The Logic of Organization*, p. 142)

49. Kuhn, *The Logic of Social Systems*, p. 469.

50. Ibid., p. 239. Zie ook: Kuhn, *Unified Social Science*, p. 197 en 201, alsmede het werk van Mauk Mulder, bij voorbeeld: *Omgaan met Macht: Ons Gedrag met Elkaar en tegen Elkaar*, Amsterdam: Elsevier, 1977.

51. Albert Memmi, *Dependence: A Sketch for a Portrait of the Dependent*, Boston: Beacon Press, 1984, p. 5-6.

52. Ibid., p. 151: 'Above and beyond what is possible and desirable, the fact remains that no one can ever be totally independent. That is the truth and the reality of the human condition.'

53. Friedrich Nietzsche, *De Vrolijke Wetenschap*, Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 1992, (oorspr. 1886), p. 49.

54. Zie voor CL en CL-alt, p. 21, 65, p. 80-99 (voor CL), p. 100-125 (voor CL-alt) en 170 in: John W. Thibaut & Harold H. Kelley, *The Social Psychology of Groups*, New York: John Wiley, 1959. Zie ook Harold H. Kelley & John W. Thibaut, *Interpersonal Relations: A Theory of Interdependence*, New York: John Wiley, 1978, p. 8-10.

55. Norbert Elias, *Het Civilisatieproces: Sociogenetische en Psychogenetische Onderzoekingen*, Utrecht: Het Spectrum, 1984, Deel I, p. 16.

56. *Het Civilisatieproces*, Deel II, p. 116. Zie ook Elias, *Wat is Sociologie?*, p. 75, J.A.A. van Doorn, 'Macht: Begrippen en Problemen', p. 7, in: J.A.A. van Doorn, *Organisatie en Maatschappij: Sociologische Opstellen*, Leiden: Stenfert Kroese, 1966, p. 3-43: '[G]een machthebber zonder machtssubject, geen leider zonder volgelingen, geen heerser zonder dienaren. En vice versa, want deze rollen zijn duidelijk complementair.' en Wrong, *Power: Its Forms, Bases and Uses*, p. 119.

57. Elias, *Wat is Sociologie?*, p. 81. Zie ook Martin, *The Sociology of Power*, p. 73-74.

58. Het thema 'heerser-onderdanen' is natuurlijk ook een centraal thema in Niccolò Machiavelli's *Il Principe*. Machiavelli schrijft bij voorbeeld: 'Daarom moet een verstandig heerser een methode bedenken waardoor zijn onderdanen altijd en onder alle omstandigheden zijn gezag en zijn persoon nodig hebben.' (*De Heerser*, Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Genneep, 1982 (oorspr. 1513), p. 104, zie verder ook de hoofdstukken XVII en XIX)

59. Zie Francis Fukuyama, *Het Einde van de Geschiedenis en de Laatste Mens*, Amsterdam: Uitgeverij Contact, 1992, p. 52.
60. Mario Benetti, *Met en Zonder Heimwee*, Amsterdam: Meulenhoff, 1984, p. 36
61. Molm, 'Punishment Power', p. 1396.
62. Omdat krachtens de definitie een systeem als een geïntegreerd geheel wordt beschouwd, is het evident dat in het systeemdenken, zoals dat zich vanaf het midden van de jaren 50 heeft ontwikkeld, van meet af aan interdependentie gold als het criterium waaraan juistheid en zinvolheid van systeemdefinities werd bepaald. Zie ook James E. Dougherty & Robert L. Pfaltzgraff, Jr., *Contending Theories of International Relations: A Comprehensive Survey*, New York: Harper & Row, 1981, p. 135.
63. Thomas Hobbes, *Leviathan*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991 (oorspr. 1651), p. 62.
64. Johan K. De Vree, *Order and Disorder in the Human Universe: The Foundations of Behavioral and Social Science*, 3 vols., Bilthoven: Prime Press, 1990.

Boekbesprekingen

Pierre Allan and Kjell Goldmann (red.), **The End of the Cold War: Evaluating Theories of International Relations**, Martinus Nijhoff, Dordrecht/Boston/London, 1992

The problem that has formed the starting point of this book is an interesting one: what are the implications of the end of the Cold War for theories of international relations? One could think of several ways of dealing with this problem. A first option would be to have authors discuss the implications of the end of the Cold War for specific theoretical perspectives in the study of international relations, such as realism and neo-realism, interdependence, transnational and regime theories, centre-periphery and world system theories, et cetera. Another option would be to study the characteristics of the demise of the Soviet Union, the disintegration of the communist bloc and the end of superpower rivalry and formulate conclusions that could be confronted with widely held beliefs among international relations scholars. The Allan/Goldmann reader follows neither of these two obvious approaches. It is a collection of articles, loosely connected by the general topic of the end of the Cold War. It is not evident that the editors have invested much time in coordinating the contributions and avoiding duplications. Because of its lack of consistency the book is rather disappointing – and I fail to see the reason why the chapters have not been published separately in journals instead of together in a very expensive hardback. From an editorial point of view, Pierre Allan's 'conclusion' is the most disappointing of all contributions: instead of sketching the implications of the discussions in the book for theory-formation in the study of international relations, he presents at least twenty-five quotations from the previous seven chapters in order to 'summarize' the gist of the contributions.

Generally speaking, the book suffers from a lack of consistency, which is especially damaging where the concept of *theory* is concerned. Some authors – with Philip Everts as the most obvious representative – consider the loosely held conceptions and expectations of policy-oriented analysts and policy-makers as 'theory', while others – for instance, Isabelle Grunberg and Thomas Risse-Kappen and Heikki Patomäki – discuss the fundamental assumptions of authors writing about the structure of the international order. Although some authors suggest the appli-